

PRACE GEOGRAFICZNE

zeszyt 172, 2023, 7–30

doi: 10.4467/20833113PG.23.013.19200

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Komisja Geograficzna, Polska Akademia Umiejętności

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA ZMIANY PODEJŚCIA DO ZARZĄDZANIA MIASTAMI HISTORYCZNYMI NA PRZYKŁADZIE FLORENCJI

Marek Grochowicz

The impact of the COVID-19 pandemic on changes in approaches to the management of historic cities. The example of Florence

Abstract: Visiting historic cities has gained in popularity in recent years due to an increasing proclivity for urban travel (so-called city breaks) and the interest in exploring the charms of historic districts. The rise in the number of tourists in historic city spaces has resulted in both positive developments for cities and their inhabitants (economic growth, accelerated regeneration processes) and negative consequences (deterioration of quality of life, overtourism). The crisis caused by the COVID-19 pandemic, which led to severe travel restrictions, has led to a discussion about the future of historic districts and the changes that should be made to reduce the negative effects of tourism on local communities. The city of Florence and its UNESCO World Heritage area were analysed using existing data, academic literature and information from in-depth interviews conducted by the author in 2022. In Florence during the pandemic, there was an intensive debate about the possible directions for addressing the challenges of the post-pandemic reality. This discussion resulted, among other, in a joint effort of the city authorities and its inhabitants to develop a new management plan for the UNESCO area. The challenges faced by the historic district, accentuated by the pandemic, have become a driving force to initiate a process of change. Some proposed solutions are already present in local urban documents and are gradually

being implemented. However, the effectiveness of the instruments introduced by local authorities to manage the district of the city centre remains a topic of discussion, as does the actual impact on the functioning of the historic city centre under post-pandemic conditions.

Keywords: historic cities, COVID-19 pandemic, city management, urban tourism, Florence, UNESCO World Heritage Site

Zarys treści: Miasta historyczne zyskały w ostatnich latach na atrakcyjności w oczach turystów dzięki modzie na krótkie podróże miejskie (tzw. *city breaks*) i dostrzeżeniu uroków korzystania z przestrzeni historycznych dzielnic. Wzrost liczby turystów w historycznych przestrzeniach miast przyniósł zarówno pozytywne skutki (np. korzyści ekonomiczne, przyśpieszenie procesów rewitalizacji), jak i negatywne (np. pogorszenie jakości życia, rosnące zatłoczenie i ceny nieruchomości mieszkalnych) dla miast i ich mieszkańców. Kryzys wywołany pandemią COVID-19 i związane z nim ograniczenia możliwości podróżowania rozpoczęły dyskusję na temat przyszłości historycznych dzielnic i zmian, jakie powinny zostać wprowadzone, aby ograniczyć niepożądane przez społeczności lokalne oddziaływanie turystyki na śródmieścia miast. Korzystając z opracowań naukowych, danych zastanych i informacji pozyskanych z wywiadów pogłębionych przeprowadzonych przez autora w 2022 r., analizie z tej perspektywy zostały poddane przemiany oraz polityka miejska wobec historycznej dzielnicy śródmiejskiej Florencji, miasta wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. We Florencji w trakcie trwania pandemii była kontynuowana debata dotycząca pożądanego kierunku zmian w podejściu władz miasta do jego historycznego centrum, czego efektem było m.in. wypracowanie wspólnie z mieszkańcami nowego planu zarządzania obszarem UNESCO. Problemy funkcjonowania zabytkowej dzielnicy wyeksponowane przez pandemię stały się motorem napędowym do zainicjowania procesu zmian. Część proponowanych rozwiązań jest już obecna w lokalnych dokumentach miejskich i jest sukcesywnie wdrażana. Kwestią dyskusyjną pozostaje jednak skuteczność wprowadzonych przez władze lokalne instrumentów zarządzania dzielnicą śródmiejską i możliwość ich rzeczywistego wpływu na sposób funkcjonowania historycznego centrum miasta w postpandemicznych warunkach.

Słowa kluczowe: miasta historyczne, zarządzanie miastem, pandemia COVID-19, miejska turystyka, Florencja, miejsce światowego dziedzictwa UNESCO

Zmiany w podejściu do ochrony historycznych śródmieść

Przez wiele dekad śródmieścia miast historycznych nie były głównym obszarem zainteresowania władz lokalnych, które swoją uwagę skupiały przede wszystkim na innych, bardziej peryferyjnych lub nowych, terenach w mieście. Co najmniej do lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku centra miast były traktowane głównie jako zespoły historycznych obiektów, których ochrona nakierowana była jedynie na zachowanie historycznej formy i materialnej substancji (Jokilehto 2017, s. 290). Wynikiem takiego podejścia było ograniczenie dyskusji o przyszłości historycznych dzielnic do pytania, czy dany obiekt konserwować bez dokonywania żadnych zmian czy modernizować. Podobnie, gdy w 1972 r. przyjęto Konwencję UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (*Konwencja w sprawie*

ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Paryż 1972 2015) początkowo skupiano się przede wszystkim na rozszerzaniu powstałej w jej efekcie Listy UNESCO, zwracając mniejszą uwagę na stan dóbr wpisanych na listę i odpowiedni sposób zarządzania nimi (Szymgin 2016). Jednym z efektów takiego podejścia była realizacja nowych, odbiegających wizualnie od pozostałej zabudowy i ingerujących w krajobraz miasta inwestycji w historycznych centrach. Innym, postępujący zanik tradycyjnych funkcji mieszkalnych, handlowych i usługowych w śródmieściach, powiązany z ich depopulacją i rosnącym ukierunkowaniem na obsługę turystów.

Powoli jednak problem ten sprowokował dyskusję na temat konieczności wypracowania nowego podejścia do ochrony dziedzictwa dzielnic śródmiejskich, w powiązaniu ze stałym poszerzaniem pojęcia dziedzictwa kulturowe oraz dostrzeżeniem jego szerszej, złożonej roli w procesach rozwoju współczesnych miast (Murzyn-Kupisz 2012; Szymgin 2016). W Deklaracji Amsterdamskiej z 1975 r. (2015) dostrzeżono znaczenie ekonomicznego, społecznego oraz prawnego kontekstu funkcjonowania obszarów zabytkowych dla skuteczności ich ochrony konserwatorskiej. Na początku XXI w. w związku z nowymi okolicznościami i potrzebą bardziej skutecznego zarządzania procesami zmian tkanki budowlanej i społecznej oraz funkcji miast historycznych wypracowano bardziej złożoną koncepcję, co zakończyło się w 2011 r. opracowaniem dokumentu pt. *Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, Paryż 2011* (Historic Urban Landscape – HUL, 2015). Jego istotą było rozszerzenie perspektywy spojrzenia na dzielnice śródmiejskie, które nie ograniczało się jedynie do wąsko rozumianego konserwatorskiego punktu widzenia, lecz uwzględniało również istotność dziedzictwa niematerialnego, postaw i działań oraz potrzeb zróżnicowanych interesariuszy oddziałujących na te dzielnice i korzystających z nich (Bandarin, Van Oers 2012). Dostrzeżono, że współcześnie rolą służb konserwatorskich jest uwzględnianie złożonych wartości oraz potrzeb mieszkańców i turystów w działaniach nakierowanych na wypracowanie kompromisu pomiędzy wszystkimi istotnymi stronami potencjalnych i rzeczywistych konfliktów w przestrzeni miejskiej (Szymgin 2016). Jednocześnie zaczęto zauważać, że występowanie w mieście dziedzictwa kulturowego ma istotny wpływ na wiele wymiarów funkcjonowania miasta. W kontekście dzielnic śródmiejskich szczególnie istotna wydaje się jego rola jako przestrzeni inspiracji lub tła dla świadczenia różnorodnych usług, w tym wpływ na atrakcyjność turystyczną, oddziaływanie na poziom i jakość życia stałych mieszkańców miasta oraz jego wizerunek i markę (Murzyn-Kupisz 2012).

W tym samym czasie wiele europejskich miast historycznych zostało wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wśród pierwszych wpisów w 1978 r. znalazł się m.in. Kraków. W następnych latach uwzględniono na niej takie miasta historyczne jak: Dubrownik, Florencja, Sewilla, Wenecja i Edynburg. Z jednej strony prestiżowy wpis na listę UNESCO dawał wielu miastom historycznym większą rozpoznawalność na rynku turystycznym, dzięki możliwości korzystania z marki

światowego dziedzictwa, z drugiej strony tworzył argumenty za ich priorytetowym traktowaniem w zakresie dostępu do krajowych i międzynarodowych dotacji na prace konserwatorskie (Murzyn-Kupisz 2015).

Presja turystyczna jako główne wyzwanie w funkcjonowaniu historycznych śródmieść przed pandemią COVID-19

Rosnące zainteresowanie odwiedzaniem miast historycznych spotęgowały w ostatnich dekadach następujące czynniki: dynamiczny rozwój oferty tanich linii lotniczych oraz możliwy m.in. dzięki upowszechnieniu się dostępu do internetu rozwój ekonomii współdzielenia. Dodatkowo, ważnym czynnikiem wpływającym na wzrost liczby turystów w miastach europejskich jest także coraz większa liczba turystów z Chin. Szybki wzrost liczby osób należących do nowej klasy średniej w tym państwie sprawia, że coraz częściej obywatele tego kraju wybierają europejskie miasta na swoje wyjazdy turystyczne. W 2018 r. do samych Włoch przyjechało ponad 5 mln turystów z Chin (Melotti 2018). W przypadku Florencji za duży odsetek przyjezdnych odpowiada także turystyka edukacyjna (szkolna) z innych krajów europejskich oraz z USA.

Żywiłowy wzrost liczby osób odwiedzających historyczne dzielnice w ramach krótkich europejskich wyjazdów turystycznych, zwłaszcza weekendowych (tzw. *city breaks*) pogłębił i przyspieszył wcześniej widoczne zmiany w funkcjonowaniu miast historycznych (Goodwin 2017). Co więcej, turyści podróżujący do historycznych miast coraz częściej chcą się poczuć jak „tubylcy” i uczestniczyć w „codziennym” życiu miasta, „doświadczać” miejsc przeznaczonych dla lokalnych mieszkańców (Derek 2013). Taki sposób korzystania z miasta przez turystów może przysparzać wiele korzyści niektórym mieszkańcom czy właścicielom nieruchomości oraz całej gospodarce miasta (nowe miejsca pracy, rewitalizacja wybranych miejsc i terenów, np. przemysłowych, korzystny wizerunek miasta wzmacniający jego atrakcyjność z perspektywy międzynarodowych firm czy inwestorów) (Derek 2013). Aby zwiększyć atrakcyjność ośrodków miejskich, przyciągnąć do miasta zarówno profesjonalistów przynależących do tzw. klasy kreatywnej, jak i turystów, wiele władz miejskich sprzyjało ponadto w ostatnich latach poszerzaniu oferty kulturalnej, rekreacyjnej i rozrywkowej miasta (Zukin 1987; Florida 2003).

Rosnąca wśród turystów w ostatnich latach popularność historycznych miast i ich centralnych dzielnic była też przyczyną pojawienia się głosów o negatywnym wpływie turystyki na miasta. Zjawisko to określane mianem *overtourism* zostało opisane, zwłaszcza w odniesieniu do najbardziej znanych historycznych metropolii, przez licznych autorów (m.in. Diaz-Parra, Jover 2021; Loda i in. 2020; Goodwin 2017; Szromek i in. 2019). Pojęcie to odnosi się przede wszystkim do sytuacji nagromadzenia

dużej liczby turystów na stosunkowo małym obszarze w obrębie miasta. Dotyka ono zatem także zagadnień związanych z tworzeniem się monofunkcyjnych dzielnic turystycznych, spadkiem jakości życia oraz niesprawiedliwościami społecznymi i stresem odczuwanym przez stałych mieszkańców tych obszarów (Dodds, Butler 2019). Jest również związane z bardzo konkretnymi procesami społeczno-przestrzennymi i materialnymi, takimi jak rosnące czynsze i wypieranie stałych, zasiedziałych mieszkańców poza historyczne centra miast (Capocchi i in. 2019). Nadmierny rozwój turystyki w centrach miast wpływa na „autentyczność” tych obszarów oraz powoduje konflikty pomiędzy różnymi grupami korzystającymi z tej przestrzeni (Goodwin 2017). Najczęściej występujące utrudnienia, jakie niesie ze sobą presja turystyczna, to przede wszystkim utrata unikatowego charakteru historycznych dzielnic, zmiana ich funkcji z nastawionych na mieszkańców na ukierunkowane na spełnianie potrzeb turystów oraz rozwój gospodarki nocnej śródmieścia.

Można powiedzieć, że to, co przez ostatnie dekady przyciągało do historycznych miast, stało się teraz ich przekleństwem. Ważnym skutkiem ubocznym niekontrolowanego rozwoju turystyki w mieście jest proces gentryfikacji turystycznej, z tą różnicą (względem klasycznych procesów gentryfikacyjnych), że w tym przypadku osobami gentryfikującymi są tymczasowi przybysze, w tym turyści (Clark 2005). Kevin Fox Gotham (2010) zaznacza natomiast, że widocznym efektem gentryfikacji turystycznej jest transformacja danych dzielnic w miejsca oferujące przede wszystkim usługi turystyczne i rozrywkowe.

W związku z powyższymi procesami, w ostatniej dekadzie władze coraz większej liczby miast w Europie zaczęły podejmować działania mające na celu ograniczenie negatywnych skutków rozwoju masowego ruchu turystycznego i poprawę jakości życia stałych mieszkańców historycznych dzielnic. Takie działania są najbardziej skuteczne, gdy podejmują je władze lokalne (dużo lepiej rozumiejące lokalny kontekst i uwarunkowania niż władze centralne). Przykładowe sposoby radzenia sobie ze skutkami wzmożonej turystyki podejmowane w różnym zakresie przed pandemią obejmowały m.in.: ograniczenie liczby turystów przez wzrost opłat za dostęp do atrakcji, próby zmiany wizerunku miejsc czy ograniczanie fizycznej pojemności (dostępu do danej atrakcji, obszaru lub dzielnicy). Wielu badaczy jest jednak zdania, że w większości przypadków powyższe działania nie przynoszą widocznych efektów (Butler, Dodds 2022). Inne narzędzia stosowane przez władze miejskie to m.in: tworzenie strategii miejskich skupiających się na zrównoważonej turystyce i porządkowaniu relacji mieszkaniec–turysta (np. *Wonderful Copenhagen* 2017), próby regulacji działalności platformy Airbnb (Cocola-Gant 2019; Nieuwland, van Melik 2020), czy pojawienie się w ponad 40 miastach na świecie instytucji „nocnego burmistrza” (m.in. w Pradze, Budapeszcie i Amsterdamie) (Pawlusiński i in. 2020; Seijas, Gelders 2021).

Nowe wątki i oczekiwania w dyskusji nad historycznymi śródmieściami w obliczu pandemii COVID-19

Od początku 2020 r., wraz z rozwojem pandemii COVID-19 i wprowadzaniem dużych, okresowo bardzo restrykcyjnych zasad poruszania się i podróżowania (zarówno w skali globalnej, jak i wewnątrz krajowej) oraz innych obostrzeń pandemicznych, w dyskusji nad funkcjonowaniem historycznych dzielnic śródmiejskich w Europie pojawiły się zupełnie nowe wątki. Niespodziewanie długi czas trwania pandemii stał się wielkim wyzwaniem dla historycznych centrów miast, zwłaszcza tam, gdzie przed pandemią dominowała funkcja turystyczna. Brak turystów stał się poważnym problemem, przed którego rozwiązaniem stanęły zarówno władze tych miast, jak i przedsiębiorcy związani z turystyką (Frago 2021; Kowalczyk-Anioł i in. 2021). Jednocześnie, jak wcześniej wspomniano, to właśnie pandemia obnażyła dobitnie zauważane wcześniej problemy, dysfunkcje i monofunkcyjność dzielnic zorientowanych na turystów, które z parków tematycznych (*theme parks*), obsługujących turystów, przekształciły się w „miasta-widma” (*ghost towns*) (Porębska i in. 2021). Pandemia, przynajmniej czasowo, zakwestionowała istniejące ukierunkowanie rozwoju centrów miejskich. Opustoszały one, nie będąc odwiedzane ani przez turystów, ani przez mieszkańców miasta, którzy byli zmuszeni do zaspokajania codziennych potrzeb w najbliższym sąsiedztwie lub zdalnie (Paris, Ying 2021; Porębska i in. 2021). Zrodziło to nadzieję na wypracowanie nowych, bardziej zrównoważonych strategii zarządzania historycznymi śródmieściami, które będą nakierowane na potrzeby lokalnych mieszkańców.

Zaledwie parę miesięcy po rozpoczęciu się pandemii COVID-19 pojawiły się pierwsze teksty naukowe, które wskazywały na potencjalne zmiany, jakie zajdą w miastach czy branży turystycznej w związku z kryzysem (Acuto 2020; Baum, Hai 2020; Prayag 2020). Wiele początkowych prognoz było jednak chybionych, gdyż nikt nie spodziewał się zmiennej dynamiki rozwoju pandemii i tego, że po pierwszych wiosennych ograniczeniach w 2020 r., pandemia powróci i przypadków zakażeń będzie jeszcze więcej niż wcześniej, a wprowadzone ograniczenia będą obowiązywać dłużej niż na początku pandemii. Jednakże już wtedy w wielu dyskusjach akademickich i wypowiedziach lokalnych polityków oraz mieszkańców miast pojawiały się stwierdzenia o różnych typach „normalności”, której spodziewano się po zakończeniu pandemii. Pojawiła się potrzeba definiowania tego, czy i w jaki sposób zmienić się może życie w mieście. Sytuacja kryzysowa uruchomiła refleksję nad tym, jak wyglądało życie w miastach przed rokiem 2020 oraz w trakcie pandemii, a także skłoniła do spekulacji na temat przyszłości miast po jej zakończeniu (Sassen, Kourtit 2021; Searle i in. 2021). W kontekście funkcjonowania dzielnic historycznych w centrach miast najczęściej pojawiały się następujące pytania:

- Czy powrót do wyzwań, które stały przed miastami historycznym przed rokiem 2020 jest konieczny, czy może w jakiś sposób główne trendy zostaną zmienione? Jeśli tak, to jak szybko?
- Czy historyczne dzielnice śródmiejskie mają szansę być bardziej zrównoważone i egalitarne, niż to miało miejsce przed 2020 r.? Czy jest możliwy „powrót” mieszkańców do centrum miasta?
- Jaki model rozwoju i jakie strategie wobec zarządzania dzielnicami śródmiejskimi powinny podjąć władze lokalne?

W ramach dyskusji dotyczącej miast postpandemicznych widoczne były trzy najczęstsze podejścia do tego, jak jest pojmowana normalność postpandemiczna i jak może ona wyglądać. Pierwszym z nich jest tzw. „powrót do normalności” czyli powrót do stanu sprzed pandemii i postrzeganie pandemii jako krótkiego okresu zawieszenia „normalnego” funkcjonowania miasta (Searle i in. 2021). Był to przede wszystkim głos pojawiający się w początkowej fazie pandemii, często dobiegający ze środowiska biznesu. Spodziewano się, że kryzys będzie krótki i nie wpłynie znacząco na zmiany funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa w różnych skalach przestrzennych (dzielnic, miasta, kraju). Wraz z trwaniem pandemii pojawiało się jednak coraz więcej opinii, że po jej zakończeniu będziemy mieli do czynienia z tzw. „nową normalnością”, która była rozpatrywana w dwóch głównych wariantach. Z jednej strony może to być „ułamna, stara normalność” zmodyfikowana o doświadczenia pandemiczne wynikające ze zwiększenia świadomości w kontekście ryzyka związanego ze zdrowiem (Paris, Ying 2021). Uważano, że obawy związane z pandemią pozostaną w społeczeństwach na dłużej, zmieniając podświadomie sposoby funkcjonowania w przestrzeni miejskiej (np. unikanie zatłoczonych miejsc, częstsze przebywanie na zewnątrz). W tym wariantcie nie zakładano wdrażania ambitnych planów zmiany rzeczywistości, a jedynie wprowadzanie pewnych modyfikacji istniejących rozwiązań w oparciu o doświadczenia pandemiczne. Przewidywano, że wcześniejsze wizje i procesy kluczowe dla rozwoju współczesnych miast będą kontynuowane bez większych refleksji czy zmian. Z drugiej strony, wśród części specjalistów i interesariuszy pojawiły się oczekiwania, iż doświadczenia czasu kryzysu i wyciągnięte z nich wnioski mogą znacząco wpłynąć na funkcjonowanie miast i podejście do zarządzania nimi. W tym ujęciu „nowa normalność” to „ulepszona, stara normalność” (Searle i in. 2021). Jednym z ciekawszych porównań była propozycja opisywania pandemii jako „portalu”, za pomocą którego możliwe jest przejście do nowej, alternatywnej rzeczywistości (Searle i in. 2021). Pandemia miała przyczynić się do głębszej refleksji nad sytuacją miast przed pandemią i otworzyć „okno sposobności” do wprowadzenia lepszych, bardziej zrównoważonych i sprawiedliwych społecznie, długoterminowo korzystnych i przemyślanych podejść i zasad zarządzania miastami, w tym dzielnicami historycznymi (Acuto 2020). Miała zainspirować wypracowanie nowych rozwiązań poprawiających jakość życia w mieście (Sassen, Kourtit 2021), choć pojawiło się też dużo postulatów, które można traktować jako utopijne, życzeniowe

bądź bardzo ciężkie do zrealizowania. W kontekście powyższych rozważań należy jeszcze wspomnieć o koncepcji miejskiej odporności (*urban resilience*), która była przed pandemią rozpatrywana przede wszystkim w kontekście zagrożeń środowiskowych lub kryzysów ekonomicznych, natomiast w związku z pandemią pojawił się nowy kontekst badań. Na potrzeby analizy historycznych dzielnic najbliższa autorowi jest poniższa definicja rezyliencji: „zdolność każdego systemu miejskiego, wraz z jego mieszkańcami, do zachowania ciągłości w czasie szoków i kryzysów oraz do pozytywnej adaptacji i powrotu do stanu równowagi” (Czachor 2019, s. 134).

Studium przypadku i metody badań

Niniejsze opracowanie analizuje przypadek historycznego centrum Florencji wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Było ono przed pandemią bardzo popularnym celem podróży turystów, zarówno włoskich, jak i zagranicznych (ponad 5 mln odwiedzających w 2019 r.). Z uwagi na to, że miasto było dotknięte zarówno negatywnymi skutkami rozwoju turystyki przed pandemią, jak i problemami powstałymi w trakcie pandemii, podjęto w nim działania mające na celu zmniejszenie złego wpływu turystyki na funkcjonowanie historycznego centrum. Celem artykułu jest więc omówienie – na przykładzie tokańskiej metropolii – głównych problemów w zarządzaniu miastami historycznymi uznawanymi za najcenniejsze kulturowo w obliczu nadmiernego rozwoju turystyki oraz wyzwań stworzonych przez pandemię, a także rozwiązań wypracowanych i wdrożonych przez Florencję w tym zakresie. Skupiono się na sytuacji w latach 2019–2022, tj. okresie pomiędzy żywą dyskusją nad rozwiązywaniem problemów zdominowania miasta przez funkcje skupione na potrzebach turystów, poprzez pierwsze fazy pandemii po łagodzenie obostrzeń sanitarnych (jesień 2022 r.). Odnosząc się do wspomnianych kwestii, w artykule zostały wykorzystane materiały i wnioski z badań terenowych (spacery badawcze oraz wywiady) przeprowadzonych przez autora w kwietniu 2022 r. Łącznie przeprowadzono pięć wywiadów z: pracownikiem Urzędu Miasta Florencja (wydział planowania, FL1), pracownikiem uczelni wyższej (ekspertem z zakresu geografii miasta, FL2), pochodzącym z Włoch studentem architektury (FL3), studentem zagranicznym pochodzącym z USA (FL4) oraz właścicielem baru z kanapkami (FL5). Pod uwagę wzięto także dane zastane dotyczące funkcjonowania dzielnicy historycznej we Florencji, dokumenty miejskie (plany zarządzania obszarem UNESCO) oraz literaturę naukową opisującą sytuację miast historycznych i ich śródmieść w okresie przed i w trakcie pandemii. Przykład Florencji może być szczególnie ciekawy dla polskich czytelników ze względu na liczne podobieństwa do Krakowa. Zbliżone doświadczenia obu miast, zarówno historyczne, jak i współczesne, pokazano m.in. w publikacji *Florencja i Kraków wobec dziedzictwa* (Purchla 2008).

Zarządzanie strefą UNESCO we Florencji

Florencja jest ósmym pod względem liczby ludności miastem we Włoszech oraz stolicą regionu Toskania. Ośrodek ten słynie zwłaszcza z dziedzictwa architektury i sztuki doby renesansu. Część historycznego miasta, jako jeden z najlepiej zachowanych zespołów zabudowy, w tym architektury renesansowej w Europie, została wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1982 r. O bogactwie dziedzictwa miasta świadczy wielość kryteriów wpisu na listę (tzw. *Outstanding Universal Value – OUV*), które go dotyczą. Spośród sześciu możliwych warunków stolica Toskanii spełnia ich aż pięć (Historic Centre of Florence).

Obszar, który trafił na listę UNESCO to aż 532 ha (dla porównania w Krakowie to 150 ha) (ryc. 1). Dodatkowo obszar buforowy strefy UNESCO to ponad 10 tys. ha, tj. powierzchnia całego historycznego miasta wraz z otaczającymi je wzgórzami, gdzie chronione są ponadto punkty widokowe na miasto. W historycznym centrum miasta mieszkało w 2019 r. zaledwie 44 tys. mieszkańców, tj. 12% populacji miasta, a cała Florencja liczyła wtedy 372 tys. stałych mieszkańców (Liberatore i in. 2023; Loda, Puttilli 2022). Dla porównania w Krakowie na obszarze UNESCO mieszkało w 2020 r. zaledwie 1,6% zameldowanych na pobyt stały osób.

Z punktu widzenia zarządzania miastem, w tym jego historyczną dzielnicą, ważne są zmiany administracyjno-prawne, które miały miejsce w 2015 r. Wówczas utworzono specjalny nowy typ „podprowincji” (Città Metropolitana di Firenze). Od tego roku nie ma już osobnych wyborów prezydenta Florencji, lecz wybiera się prezydenta całego regionu metropolitalnego, który w tym przypadku liczy ponad milion mieszkańców. Jest to o tyle istotne, że jednocześnie znacząco zwiększono kompetencje władz miejskich (metropolitalnych), co pozwala na prowadzenie bardziej całościowej polityki dotyczącej miasta i otaczających go terenów (Comune di Firenze 2022; Francini i in. 2016; FL1; FL2).

Miasto cieszy się od wieków, także współcześnie, wielkim zainteresowaniem przybyszów z całego świata, co odzwierciedla fakt, iż w 2019 r. przyciągnęło 5,3 mln turystów (zatrzymujących się w mieście na minimum jedną noc). Najważniejsze muzeum stolicy Toskanii – Galeria Uffizi jest jednym z najczęściej odwiedzanych muzeów we Włoszech (ponad 2 mln odwiedzających w 2019 r.). Ruch turystyczny koncentruje się przede wszystkim w historycznym centrum, czego efektem jest duża presja turystyczna na stosunkowo małym obszarze (Francini i in. 2016). W efekcie ponad jedna piąta lokali mieszkalnych w centrum Florencji była oferowana na wynajem turystom lub innym tymczasowym mieszkańcom (na platformach typu Airbnb czy booking.com). Kolejnym skutkiem presji turystycznej było podwojenie liczby lokali gastronomicznych w centrum Florencji w latach 2003–2018 (Loda, Puttilli 2022). Dodatkowo Florencja pełni istotną funkcję miasta akademickiego, z czym związana jest bardzo duża liczba studentów, zarówno krajowych, jak i zagranicznych, zamieszkujących to miasto tymczasowo.

Ryc. 1. Obszar wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa we Florencji

Fig. 1. Area inscribed on the World Heritage List in Florence

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Wszystkie te czynniki powodują, że historyczne centrum Florencji stało się w ostatnich latach miejscem licznych sytuacji konfliktowych i napięć pomiędzy stałymi mieszkańcami, turystami a przedsiębiorcami chcącymi maksymalizować zyski z działania na tym bardzo atrakcyjnym obszarze (Francini i in. 2016). Negatywny wpływ turystyki na Florencję od pewnego czasu był szeroko sygnalizowany i zmotywował władze lokalne do podjęcia bardziej intensywnych i kompleksowych działań na rzecz ochrony historycznego centrum, zwłaszcza w celu zachowania jego tradycyjnych funkcji (FL1; FL2).

Jeszcze przed żywiołowym wzrostem liczby odwiedzających Florencja była jednym z pierwszych miast wpisanych na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, które skorzystały z wytycznych Komitetu Światowego Dziedzictwa i przygotowały plan zarządzania (Comune di Firenze 2022) tym szczególnie wyjątkowym obszarem. Plan ten jako główne zadanie wyznacza dbałość o dziedzictwo kulturowe znajdujące się pod szczególną ochroną ze względu na jego „wyjątkową uniwersalną wartość” (OUV) oraz nadzorowanie działań mogących jej zagrozić. W 2005 r. we Florencji powstało biuro UNESCO (Florence World Heritage and UNESCO Office of the Municipality of Florence) mające na celu monitoring strefy dziedzictwa. Jednym z jego głównych zadań było stworzenie planu zarządzania, którego pierwsza wersja obowiązywała od 2006 r.; w 2016 r. zaczęła obowiązywać druga, a od 2022 r. weszła w życie trzecia. Do innych ważnych zadań biura UNESCO we Florencji zalicza się też tworzenie raportów dotyczących utrzymania OUV oraz monitorowanie postępów w realizacji planów działań (*Action Plans*) zawartych w planie zarządzania. Zadaniem biura jest także regularny monitoring tego, co się dzieje w strefie UNESCO (Francini i in. 2016).

Równolegle, w 2007 r. powstał Komitet Sterujący historycznego centrum Florencji (Comitato di Pilotaggio), w którym zasiadają przedstawiciele gminy Florencja, władz regionalnych Toskanii oraz władz centralnych w postaci Sekretariatu Regionalnego Toskanii (Segretariato Regionale della Toscana). Głównym celem Komitetu Sterującego jest śledzenie aktualizacji i wdrażania Planu Zarządzania Miejscem Światowego Dziedzictwa UNESCO. Koordynatorem wszelkich działań jest Gmina Florencja. Komitet spotyka się kilka razy w roku (Francini i in. 2016).

Pierwszy plan zarządzania można ocenić z perspektywy czasu jako dość zachowawczy (FL1). Jego głównym celem było utrzymanie OUV i wyznaczenie podstawowych zadań mających na celu ochronę zabytków w mieście. Ważnym celem było także podnoszenie świadomości wartości tego obszaru wśród mieszkańców i odwiedzających go turystów. Pierwotnie dokument miał obowiązywać przez zaledwie dwa lata. Planowano monitorowanie sytuacji, a następnie poddanie go ewaluacji i stworzenie nowej strategii o dłuższym horyzoncie czasowym. Drugi plan został jednak przyjęty, jak wspomniano, dopiero w 2016 r. Co istotne, został on przygotowany w ramach dużo szerszej współpracy władz z lokalną społecznością i środowiskiem biznesowym oraz wyznaczał bardziej konkretne zadania. Większe

znaczenie nadano w nim dziedzictwu niematerialnemu związanemu z lokalnym rzemiosłem, a powiązany z nim plan działań został oparty na bardziej konkretnych wskaźnikach i zakładał większy udział, zarówno sektora publicznego, jak i prywatnego w całym procesie jego realizacji (Francini i in. 2016). Uwzględnienie dziedzictwa niematerialnego oraz zaangażowanie interesariuszy w realizację planu zarządzania było spełnieniem najważniejszych zaleceń HUL.

Od 2015 r. we Florencji działa też laboratorium miejskie Heritage_CITYlab, w którego skład wchodzi eksperci z Uniwersytetu Florenckiego oraz biura UNESCO. Zadaniem laboratorium są działania badawcze, regularne obserwowanie przemian historycznego centrum miasta oraz przygotowywanie planów i projektów mających na celu ochronę jego dziedzictwa materialnego i niematerialnego. Dodatkowym celem laboratorium jest wskazywanie największych wyzwań, jakie stoją przed ochroną dziedzictwa w mieście i proponowanie zmian mających na celu ograniczenie masowej turystyki na obszarze UNESCO (Francini i in. 2016). W 2018 r. zostało przygotowane opracowanie zbiorcze zawierające wnioski z monitoringu drugiego planu zarządzania, które zostały wykorzystane przy tworzeniu kolejnego planu. Ten ostatni powstał dopiero na początku 2022 r., ze względu na opóźnienia prac, jakie spowodowała pandemia, ale dzięki temu jest bogatszy o przemyślenia z tego okresu.

Najważniejsze działania dotyczące zarządzania strefą UNESCO podjęte we Florencji przed 2020 r.

Już przed pandemią COVID-19, Florencja wdrożyła kilka działań, które miały na celu ograniczenie negatywnych skutków presji masowej turystyki. Najważniejsze kwestie, których dotyczyły wspomniane działania to: regulacje dotyczące sektora gastronomicznego, polityki transportowej i mieszkaniowej, legalizacja najmu krótkoterminowego, umożliwiająca monitorowanie go oraz stworzenie karty oferującej dostęp do florenckich muzeów (Firenze Card) (Tarsi, Carta 2021; Firenze CityPass).

W ostatnich latach we Florencji działania dotyczące ochrony unikatowego charakteru historycznego centrum były skupione w szczególności na sektorze gastronomicznym. Jednym z ważniejszych kroków podjętych przez władze Florencji było wpisanie tej kwestii do drugiego planu zarządzania strefą UNESCO (2016). W efekcie w 2017 r. wprowadzono przepisy mające na celu ograniczanie negatywnych procesów dotyczących lokalnego rzemiosła i tradycyjnych lokali gastronomicznych (Loda i in. 2020). W kwietniu 2017 r. wprowadzono trzyletni zakaz otwierania nowych przedsiębiorstw gastronomicznych i zajmujących się handlem detalicznym (Dastgerdi i in. 2021). Zakaz ten ograniczony został do obszaru historycznego centrum miasta, a dla niektórych obszarów o długiej tradycji historycznej i kulturowej rozporządzenie nakłada stałe ograniczenia, jeśli chodzi o otwieranie różnych rodza-

jów działalności handlowej poza tymi wymienionymi wprost w przepisach (np. sklepy z biżuterią, dziełami sztuki i antykami) (Loda i in. 2020). Wyjątkiem są instytucje kulturalne, takie jak teatry, kina czy muzea, których aktywność może być kontynuowana (De Luca i in. 2020). Dodatkowo w ramach tych przepisów została także ograniczona sprzedaż alkoholu w sklepach w godzinach nocnych (La Nazione 2017).

Kolejnym krokiem było wydanie przez władze Florencji w 2018 r. rozporządzenia, które we włoskich gazetach zyskało miano „kanapkowego” (*l’ordinanza del panino*). Przepis ten ograniczał możliwość spożywania jedzenia (w tym przede wszystkim kanapek) na niektórych ulicach i placach w centrum miasta w pobliżu najbardziej znanych lokali oferujących tradycyjne florenckie przekąski (Loda i in. 2020). Przepis ten według członków rady miejskiej był konieczny do wprowadzenia ze względu na sukces, jaki niektóre lokale gastronomiczne zyskały na przestrzeni ostatnich lat (jedna z firm osiągnęła największą liczbę recenzji na portalu Tripadvisor na świecie) (Loda i in. 2020) i wiążący się z tym uciążliwy tłok i hałas towarzyszący konsumpcji kanapek z tychże lokali. Radni miejscy tłumaczyli, że przepisy te nie są atakiem na prywatną działalność gospodarczą, lecz narzędziem regulacji „fabryki produkującej żywność”, która wyrosła w centrum historycznej Florencji (Loda i in. 2020, s. 1).

Wyzwaniem wielu miast historycznych o gęstej zabudowie historycznego centrum jest również dostępność transportowa. We Florencji w tym zakresie w ostatnich latach zostało zrobione wiele, aby zmniejszyć liczbę samochodów wjeżdżających do centrum i równocześnie sprawić, by miasto stało się bardziej przyjazne dla pieszych i rowerzystów. Jednym z ważniejszych działań władz miejskich było stworzenie w 2017 r. parkingu przesiadkowego przy pętli tramwajowej i dworcu autobusowym (obecnie obsługującym rocznie 1 mln pasażerów), który znajduje się 7 km na zachód od centrum Florencji. W ten sposób władzom miejskim udało się stworzyć miejsce, z którego korzystają m.in. jednodniowi turyści. Mogą oni zostawić w nim samochód za jedyne 7 euro za dzień i dojechać do ścisłego centrum tramwajem, przez co znacząco udało się ograniczyć liczbę prywatnych pojazdów w centrum. Historyczne centrum Florencji jest zdominowane głównie przez pieszych, z wieloma ulicami przekształconymi na deptaki miejskie. Było to możliwe dzięki wprowadzonej już w latach 90. XX w. strefy ograniczonego ruchu (*zona a traffico limitato – ZTL*), która zezwala na wjazd do niej jedynie mieszkańcom tego obszaru, busom i taksówkom. Dzięki takim przepisom udaje się ograniczyć wjazd turystów i autokarów do śródmieścia. System ten jest skuteczny, gdyż w miejscach wjazdu do strefy zamontowane są kamery, przez co dużo łatwiej jest kontrolować napływ pojazdów do centrum (Urban Access Regulations in Europe 2022).

Podobnie jak w wielu innych miastach europejskich, we Florencji od czerwca 2011 r. pobiera się podatek turystyczny. Przepisy dotyczące go były kilkakrotnie aktualizowane, obecnie obowiązują od 2020 r. W ich myśl, w zależności od rodzaju zakwaterowania, każdy turysta musi ponieść koszt podatku w wysokości 3–5 euro

za dobę przez maksymalnie 7 kolejnych nocy (Feel Florence 2022). W ostatnich latach kwota pozyskana przez władze miejskie z tytułu podatku turystycznego wzrosła z 26 mln euro (w 2015 r.) do prawie 44 mln euro (w 2019 r.), co stanowi 1% budżetu miasta. Warto w tym miejscu dodać, że bardzo istotne znaczenie dla lokalnej gospodarki Florencji ma cała branża turystyczna, której udział w budżecie miasta w 2019 r. stanowił 11% (Liberatore i in. 2023).

Jednym z większych wyzwań we Florencji jest mieszkalnictwo. W strefie UNESCO w 2020 r. na stałe mieszkało oficjalnie 44 tys. osób, ale realnie szacuje się, że było ich jedynie około 20 tys. (Libetatore i in. 2021). Oprócz oficjalnie zameldowanych osób w centrum miasta mieszka także wielu mieszkańców tymczasowych, w tym bardzo duża grupa studentów krajowych oraz zagranicznych. We Włoszech co roku studiuje ponad 35 tys. studentów z zagranicy, z czego prawie połowa we Florencji (15 tys.). Z tej grupy aż połowa studentów pochodzi ze Stanów Zjednoczonych (ponad 7 tys. osób) (*Studying in Florence...* 2018).

Obecność dużej liczby studentów zagranicznych w centrum miasta oraz przeznaczenie bardzo dużej liczby mieszkań na wynajem krótkoterminowy (według airdna.co w 2019 r. ponad 13 tys. lokali mieszkalnych było dostępnych na Airbnb, z czego zdecydowana większość znajduje się na obszarze ścisłego centrum) tworzy dużą presję na rynku mieszkaniowym i powoduje wzrost cen wynajmu, a co za tym idzie wypychanie z rynku mieszkaniowego w śródmieściu stałych mieszkańców. We włoskich miastach nie zostały wprowadzone regulacje, które ograniczałyby działalność miejsc oferujących na nieformalnych zasadach możliwość noclegów turystycznych czy wynajmu mieszkań na krótki termin, tak jak to miało miejsce w niektórych największych miastach europejskich (Barcelona, Paryż czy Amsterdam) (Nieuwland, van Melik 2020). Udało się jednak zalegalizować funkcjonowanie takich miejsc, co pozwala na monitorowanie ich lokalizacji i liczby. Od wszystkich gospodarzy oferujących zakwaterowanie w celach zarobkowych (na okres poniżej 30 dni) wymaga się podania danych osobowych gości, a od 1 stycznia 2018 r. Airbnb pobiera także (podobnie jak inne, oficjalnie działające miejsca oferujące noclegi turystyczne) podatek turystyczny od każdego turysty rezerwującego nocleg na platformie (Airbnb 2022).

Warto także wspomnieć o turystycznej Karcie Florenckiej, wykorzystywanej jako narzędzie do promocji atrakcji turystycznych na całym obszarze miasta, by rozproszyć ruch turystyczny. Karta umożliwia wstęp do 72 muzeów, zabytków, willi i ogrodów bez czekania w kolejkach (Dastgerdi i in. 2021). Dodatkowo, można do niej dokupić Firenze Card+, która służy jako bilet na usługi transportowe oraz oferuje zniżki na inne usługi i produkty oferowane przez lokalnych przedsiębiorców (De Luca i in. 2020).

W 2016 r. władze Florencji zdecydowały się również na współpracę z dwoma dużymi firmami telekomunikacyjnymi (Vodafone i Telecom) w celu zakupu danych o przemieszczaniu się osób w mieście. Celem projektu było zrozumienie źródeł

przepływu osób w mieście (szczególnie w historycznym centrum), określenie rzeczywistej liczby mieszkańców, osób dojeżdżających do pracy i turystów (Loda, Puttilli 2022). Mając dostęp do danych na temat mobilności użytkowników miasta, władze Florencji są w stanie prowadzić analizy w znacznie szerszym zakresie niż posługując się tradycyjnymi statystykami. Ich wyniki dostarczają istotnych wskazówek, jak lepiej w przyszłości projektować infrastrukturę miejską, ale także w jaki sposób zarządzać turystyką miejską (Loda i in. 2020). Analiza mobilności użytkowników miasta jest innowacyjną metodą i niewiele innych władz miejskich współpracuje w takiej skali z sektorem prywatnym jak to robią władze Florencji (De Luca i in. 2020).

Historyczne centrum Florencji w dobie pandemii COVID-19

We Włoszech sytuacja pandemiczna i wprowadzane ograniczenia miały inną dynamikę i były dużo bardziej uciążliwe niż w większości krajów w Europie ze względu na to, że kraj ten był jednym z pierwszych, który doświadczył pandemii (pierwsze przypadki zakażeń w styczniu 2020 r.). Podobnie jak w innych krajach, z początkiem marca 2020 r. we Włoszech zaczęto wprowadzać ograniczenia w możliwości poruszania się po kraju. Pierwsze zamrożenie gospodarki (tzw. *lockdown*) zaczęło obowiązywać w północnych prowincjach kraju od 8 marca 2020 r., a w drugiej połowie tego miesiąca cały kraj został objęty obostrzeniami sanitarnymi. Praktycznie całkowite zamknięcie włoskich granic trwało prawie dwa miesiące i dopiero stopniowo od maja 2020 r. gospodarka włoska została „otwarta”. Od 3 czerwca 2020 r. przywrócono możliwość poruszania się po kraju i Europie (BBC 2020). W październiku 2020 r. Włochy dotknęła druga fala pandemii. Związane z nią ograniczenia obowiązywały aż do połowy 2021 r. W tej fazie kryzysu włoski rząd oparł jednak swoją taktykę walki z pandemią na wprowadzaniu ograniczeń regionalnych uzależnionych od dynamiki rozwoju sytuacji pandemicznej w danej części kraju.

Sytuacja branży turystycznej we Florencji była zbliżona do tej w innych historycznych miastach w Europie. W 2020 r. liczba turystów zagranicznych zmalała praktycznie do zera, natomiast pojawiła się spora grupa turystów krajowych. W toskańskiej metropolii w 2019 r. liczba międzynarodowych i krajowych turystów wynosiła, jak już wspomniano, 5,3 mln osób. W pierwszym roku trwania pandemii liczba ta drastycznie spadła do zaledwie 1,23 mln turystów, a w 2021 r. wzrosła o 75% (względem roku wcześniejszego) do 2,14 mln (Statista). Dobrze obrazujący skalę strat ekonomicznych, jakie miasto poniosło w związku ze spadkiem liczby turystów w trakcie pandemii, jest spadek przychodów samorządu lokalnego z turystyki. We Florencji dochody budżetu miasta z samego podatku turystycznego zmniejszyły się z 43,9 mln euro w 2019 r. do 12,4 mln euro w 2021 r. (Liberatore i in. 2023). Straty wynikające ze znacznego spadku liczby przyjezdnych w trakcie pandemii były

w tym mieście jedne z wyższych we Włoszech, gdyż przed pandemią Florencja była jednym z najbardziej uzależnionych od turystów włoskich miast. W efekcie pandemii w 2020 r. Florencję odwiedziło o 66,7% mniej turystów niż rok wcześniej, podczas gdy średnia dla miast włoskich wynosiła 59,7%. Większą liczbę odwiedzających straciła w pierwszym pandemicznym roku jedynie Wenecja (Dastgerdi i in. 2021, s. 37).

Od początku pandemii władze Florencji starały się aktywnie wspierać najbardziej zagrożone branże w mieście. Jednym z priorytetowych działań władz Florencji w trakcie pandemii, ograniczających zagrożenie epidemiologiczne, było zachęcanie do rozproszenia ruchu turystycznego w centrum miasta przez otwarcie wielu atrakcji, które wcześniej były zamknięte dla odwiedzających oraz maksymalną decentralizację turystyki w mieście. Władzom lokalnym zależało, aby inne zabytki, zlokalizowane poza ścisłym centrum Florencji, a znajdujące się także na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO, zostały odkryte przez mieszkańców i turystów. Jeszcze przed pandemią wprowadzono Kartę Florencką, która pozwalała jej posiadaczom na wstęp do wielu atrakcji miejskich takich jak muzea, teatry czy korzystanie z transportu publicznego. W trakcie pandemii znacząco wzrosła liczba miejsc, z których można było skorzystać, posiadając wspomnianą kartę. Spopularyzowało to dostęp do wielu, bardziej peryferyjnie położonych, mniej znanych atrakcji (Liberatore i in. 2023). Podobne działania były także realizowane przez platformę Feel Florence, na której można m.in. sprawdzić, jakie zabytki i miejsca są w danym momencie przepełnione i poznać propozycje alternatywnych atrakcji (muzea, sklepy z wyrobami rzemieślniczymi, usługi i wydarzenia kulturalne). Aplikacja ta jest także wykorzystywana przez muzea (np. Galerię Uffizi), aby ograniczyć czas czekania w kolejce po bilety do kilku minut. Dodatkowo gmina Florencja stworzyła specjalne trasy autobusowe prowadzące do mniej dostępnych zabytków, aby maksymalnie ułatwić dostęp do atrakcji znajdujących się poza centrum miasta. Systemowe działania mające na celu decentralizację turystyki w mieście i zwiększenie świadomości dziedzictwa miasta poza historycznym centrum zostały docenione przez stronę Lonely Planet, która przyznała miastu nagrodę „Best in Travel 2022” za wyżej wspomniane inicjatywy i systemowe działania związane z ich wdrożeniem (Liberatore i in. 2023).

W związku z wyjątkowo ciężkim przebiegiem pandemii COVID-19 we włoskich miastach władze Florencji były zmuszone do wprowadzenia tymczasowych regulacji dotyczących użytkowania przestrzeni publicznych. Do czasu pandemii godziny otwarcia ogródków gastronomicznych nie były w żaden sposób prawnie regulowane. Jednakże w okresie lockdownu władze miejskie, chcąc częściowo „uruchomić” gospodarkę miejską, zdecydowały się zezwolić na otwarcie lokali gastronomicznych pod pewnymi rygorami. Podobne ograniczenia wprowadzono w kontekście zbierania się większej liczby osób w przestrzeniach publicznych miasta, np. na placach miejskich. Pojawił się przepis zabraniający m.in. siadać na schodach (np. przykościelnych) w konkretnych godzinach wieczornych i nocnych. Przy okazji pojawiły się także

ograniczenia spożywania alkoholu w miejscach publicznych w godzinach nocnych, tak aby maksymalnie ograniczyć niepożądane zbiorowiska osób (*Piano di prevenzione...* 2021). W obydwu z powyższych przypadków służby miejskie działały bardzo sprawnie i szybko reagowały na wszelkie przejawy łamania prawa (FL2; FL5). Równocześnie władze Florencji starały się wesprzeć lokalnych przedsiębiorców poprzez umożliwienie im zwiększenia przestrzeni ogródków gastronomicznych i zniesienie opłaty za zajmowany teren miejski. Specjalne regulacje obowiązywały od września 2020 r., przez cały 2021 r., a w 2022 r. przedłużono regulacje, ale już na bardziej rygorystycznych warunkach (Loda, Puttilli 2022).

Jednym z wyzwań, przed którym Florencja stała przed pandemią, było też zbyt małe zaangażowanie mieszkańców w działania miasta (Francini i in. 2016). W związku z tym, w trakcie pandemii władze Florencji starały się poprawić tę sytuację poprzez dołożenie starań, aby jak najwięcej projektów miejskich było szeroko diskutowanych ze społecznością lokalną na etapie ich opracowywania i następnie włączenie jak największej liczby mieszkańców we wdrażanie już przygotowanych zadań. Jednym z takich działań było zaangażowanie mieszkańców w opiekę nad terenami zielonymi w mieście poprzez promowanie inicjatyw, takich jak dedykowanie drzewa bliskiej osobie lub zasadzenie drzewa w imieniu noworodka. Inną ciekawą inicjatywą było powstanie platformy BeLong opartej na współpracy pomiędzy gminą i mieszkańcami Florencji. Mieszkańcy mogą na niej proponować studentom i tymczasowym mieszkańcom wynajem długoterminowy po stałej cenie, a gmina oferuje w zamian ulgi podatkowe. Jest to także sposób na rozwiązanie poważnego kryzysu mieszkaniowego w tym mieście, który miał miejsce już przed pandemią (Liberatore i in. 2023), a w jej trakcie tylko się nasilił (Dastgerdi i in. 2021).

Warto jeszcze wspomnieć dwa przykłady projektów dotyczących przyszłości Florencji realizowanych przez władze miasta, w trakcie których bardzo istotny był proces partycypacji mieszkańców. Dodatkowym wyzwaniem był fakt, że trwały one w trakcie pandemii (końcówka 2020 i w 2021 r.). Jednym z nich był projekt „CMFlorence – seeSustainable”. Był to proces konsultacji (wywiady, warsztaty) mający na celu zaangażowanie wszystkich istotnych podmiotów na terytorium metropolii florenckiej w proces definiowania „Agendy Metropolitalnej 2030 na rzecz zrównoważonego rozwoju” (*2030 Metropolitan Agenda for Sustainable Development*) (Loda, Puttilli 2022; FL1). Drugim projektem było „Firenze Prossima” – działania konsultacyjne (grupy fokusowe, zebrania, komunikowanie planów i zbieranie opinii) dotyczące nowych strategii miejskich: Miejskiego Planu Operacyjnego oraz tzw. Planu Strukturalnego (o 15–20 letnim horyzoncie czasowym). Głównymi tematami rozmów były m.in. skutki nadmiernej turystyki oraz zbyt duża specjalizacja turystyczna historycznego centrum Florencji. Jednym z rozważanych tematów była także kwestia „nieuczciwej konkurencji” m.in. sektora gastronomicznego względem innych usług w centrum miasta (Loda, Puttilli 2022; FL1; FL2).

Wnioski. Doświadczenia Florencji jako inspiracja dla innych europejskich miast?

We Florencji, w trakcie pandemii pojawiło się wiele deklaracji na temat perspektywy podjęcia działań dotyczących kształtowania ruchu turystycznego w bardziej zrównoważony sposób, walki z problemami mieszkaniowymi czy komercjalizacją przestrzeni publicznej. Dokumentem, w którym widoczna jest zmiana podejścia władz miasta do zarządzania jego centrum (zainspirowana przez doświadczenia pandemiczne) jest opracowany w 2022 r. Plan Zarządzania Obszarem UNESCO. Można w nim znaleźć dużo dowodów na to, że pandemia COVID-19 i doświadczenia z nią związane zmodyfikują funkcjonowanie strefy UNESCO w mieście. Najciekawsze zmiany organizacyjne w porównaniu do wcześniejszych planów zarządzania to m.in.: zwiększenie zaangażowania Komitetu Sterującego historycznym centrum Florencji w prace związane z wdrażaniem planu zarządzania oraz wymóg częstszych spotkań Komitetu z kierownikami konkretnych projektów realizowanych zgodnie z planem działań (Comune di Firenze 2022).

Zmiana myślenia widoczna jest już w sposobie sformułowania celów planu zarządzania. Według władz Florencji, najważniejszym celem nowo powstałego dokumentu jest „znalezienie równowagi między tymi [potrzebami tych osób – M.G.], którzy odwiedzają miasto, a tymi, którzy w nim żyją na co dzień, co do 2019 r. nie było realizowane” (Comune di Firenze 2022). W związku z tym w planie zarządzania wielokrotnie wspomniana jest rola mieszkańców i innych ważnych interesariuszy (zarówno prywatnych, jak i publicznych) – zarówno w tworzeniu planu działań, jak i we włączaniu się w realizację poszczególnych działań. Jednym z ważniejszych wyzwań wyznaczonych w planie zarządzania na najbliższe lata jest określenie bardziej precyzyjnych wskaźników na potrzebę skutecznego monitorowania realizacji zaplanowanych działań (Comune di Firenze 2022).

Inna istotna inicjatywa pojawiła się jeszcze w 2022 r., gdy w czerwcu burmistrz Florencji, Dario Nardelli, przedstawił projekt krajowej ustawy pt. *Ratujmy centra historyczne (Salva centri storici)*. Celem projektu jest „ocalenie historycznych centrów” poprzez: zachęcenie do powrotu do centrum, uregulowanie krótkoterminowego najmu turystycznego, ochronę tradycyjnego handlu i rzemiosła (wprowadzenie narzędzi planowania pomagających tym, którzy inwestują w jakość i tradycje) oraz renowacja opuszczonych i zdewastowanych budynków. Konsultacje projektu rozpoczęły się w Florencji we wrześniu 2022 r., a na późniejszym etapie do pracy mają zostać zaproszone kolejne miasta, które borykają się z podobnymi wyzwaniami (*Centri storici: le città d'arte a caccia della svolta* 2022; Loda, Puttilli 2022). Inicjatywa ta pokazuje, jak zaawansowana jest dyskusja na temat przyszłości centrum Florencji wśród osób zarządzających miastem. Została ona zapoczątkowana we Florencji, lecz aktualnie jej planowany zasięg to całe Włochy.

Pojawiają się jednak opinie krytyczne co do kierunków działań podejmowanych przez władze miejskie Florencji. Elena Tarsi i Massimo Carta (2021) za błędne uważają to, iż dziedzictwo miasta jest nadal traktowane niemal wyłącznie jako źródło zysku, a nie dobro publiczne. Wskazują na fakt, że władze Florencji wciąż skupiają się na spełnianiu potrzeb turystów i organizacji największych wydarzeń dla nich, a nie dbają dostatecznie o mniejsze, oddolne inicjatywy i wydarzenia, które budują prawdziwe życie kulturalne miasta i są dużo bardziej dostępne dla lokalnych mieszkańców (Murzyn-Kupisz 2015). Kolejną kwestią jest potrzeba skupienia się na zachowaniu wielofunkcyjnego charakteru centrum miasta, które zróżnicowaną ofertą handlową i usługową mogłoby zainteresować także stałych mieszkańców Florencji. Co więcej, kluczowe jest, aby w historycznej dzielnicy miasta skupić się na tworzeniu mniejszych wspólnot oferujących lokalne usługi dla mieszkańców. Tylko wtedy, według autorów opracowania, możliwe jest stworzenie przestrzeni przyjaznej na co dzień (Tarsi, Carta 2021). Także w swoim opracowaniu Mirella Loda i Matteo Puttilli (2022) nie widzą dużej szansy na odwrócenie modelu rozwoju centrum Florencji. Autorzy nie wierzą, aby wróciła sytuacja sprzed lat, kiedy w centrum historycznym na stałe mieszkało wciąż sporo osób. Dowodem na to, może być fakt, że działania w postaci wprowadzenia ulg podatkowych dla właścicieli kamienic, którzy wynajmują lokale nowym przedsiębiorcom zajmującym się handlem czy rzemiosłem zamiast wynajęcia tych samych przestrzeni gastronomii, nie przyniosły oczekiwanych efektów, co przyznali sami urzędnicy (Loda, Puttilli 2022). Rekomendowane natomiast są działania pośrednie, takie jak decentralizacja ruchu turystycznego i równoczesne promowanie centrum jako miejsca atrakcyjnego dla różnorodnych działalności gospodarczych oraz oferującego szeroki zakres usług dla lokalnych mieszkańców (w tym przede wszystkim młodzieży i studentów) w celu dywersyfikacji sposobów wykorzystywania historycznego centrum w przyszłości.

We Florencji, podobnie jak w wielu innych historycznych miastach, na początku pandemii pojawiła się nadzieja, że kryzys pandemiczny przyspieszy wprowadzenie zmian, które po części były oczekiwane już przed pandemią. Stan ten nie trwał jednak zbyt długo. Po zniesieniu pierwszych ograniczeń pandemicznych do odwiedzania centrum miasta wrócili zarówno mieszkańcy metropolii, jak i krajowi turyści, a w późniejszym czasie zagraniczni odwiedzający. Wraz z nimi powróciły także wcześniej zauważane procesy i dysfunkcje, prowokując pytania o skuteczność zarządzania przemianami historycznych śródmieść, zarówno w obliczu pandemii, jak i w dłuższej perspektywie czasu. W tym tokańskim mieście, w trakcie pandemii poruszano rozmaite istotne dla przyszłości miast historycznych kwestie. Wysuwane w ramach dyskusji miejskiej postulaty często były jednak niemożliwe do wprowadzenia w krótkim czasie, nawet przy największych chęciach władz. Jednym z ważniejszych tematów był mityczny już powrót mieszkańców do centrum miasta. Wśród wielu specjalistów zajmujących się historycznymi centrami miast powszechna jest opinia,

że śródmieście miasta bez mieszkańców traci swój charakter i staje się monofunkcyjnym skansenem turystycznym (Goodwin 2017; Dodds, Butler 2019; Szromek i in. 2019). Trudno jednak znaleźć łatwe i szybkie rozwiązanie tego problemu. Z jednej strony, wielkim wyzwaniem jest kryzys mieszkaniowy w miastach europejskich, który związany jest z relatywnie ograniczonym gminnym zasobem mieszkaniowym w rękach władz miejskich oraz wciąż dużą popularnością przeznaczania mieszkań na wynajem krótkoterminowy. W związku z tym ceny mieszkań, w szczególności w historycznych centrach miast, osiągają bardzo wysoki poziom i są niedostępne dla większości mieszkańców. Z drugiej strony trzeba wziąć pod uwagę istotne wyzwania związane z jakością życia w centrum miasta. Częstym powodem wyprowadzki stałych mieszkańców z centrum jest ograniczony dostęp do terenów zielonych, hałas związany z życiem nocnym, czy monofunkcyjność usług, które nastawione są w dużej mierze na turystów. Ważnym argumentem za opuszczeniem centrum, zarówno przez mieszkańców, jak i przedsiębiorców, jest także problem poruszania się po centrum transportem prywatnym – duże ograniczenia dojazdu dla osób niemieszkających w historycznym centrum, jak i brak miejsc parkingowych dla stałych mieszkańców. Powyższe problemy pozostały największym wyzwaniem dla władz miejskich zarządzających historycznymi dzielnicami w czasach postpandemicznych.

W kontekście analizy Florencji można powiedzieć, że działania podjęte przez władze miasta wskazują, że w tym przypadku można mówić o wariancie „ulepszonej, starej normalności”. Działania podjęte przez władze Florencji przed pandemią były kontynuowane, a często intensywniej implementowane (decentralizacja turystyki, szersza współpraca z metropolią/regionem, zwiększenie zaangażowania lokalnych interesariuszy w podejmowane przez miasta działania itp.). Dodatkowo, powstało kilka nowych inicjatyw wynikających z doświadczeń przed, w trakcie oraz postpandemicznych (BeLong, Feel Florence, ustawa *Ratujmy centra historyczne*).

Realny wpływ pandemii na zmianę podejścia do zarządzania centrami historycznych miast będzie można obiektywnie ocenić dopiero z pewnej perspektywy czasowej. Aktualnie, na podstawie obserwacji zaistniałych zmian, nie wydaje się, aby komfort życia mieszkańców centrum miasta miał się szybko i znacząco poprawić. Jednym z wyników rozwoju sytuacji w miastach podczas pandemii jest zwiększenie świadomości o potencjalnym kierunku rozwoju kluczowych obszarów wśród różnych interesariuszy wpływających na funkcjonowanie historycznych centrów miast, w tym pracowników samorządu, lokalnych przedsiębiorców oraz aktywistów miejskich. Wiele problemów zabytkowych śródmieść przestało być tematem niszowym i zaczęło być szeroko dyskutowane, nie tylko w środowiskach naukowych. W czasach postpandemicznych trudno więc będzie władzom miejskim przynajmniej nie próbować podjąć prób rozwiązania tych zagadnień.

Warto jednak zaznaczyć, że w przypadku Florencji jednym z ważniejszych wyciągniętych wniosków z pandemii jest poprawa współpracy władz miejskich z różnymi

interesariuszami historycznego centrum. Działania, które były podejmowane już przed pandemią były kontynuowane, a w trakcie pandemii pojawiły się kolejne inicjatywy, których podstawowym założeniem było wzmocnienie partycypacji mieszkańców na wszystkich etapach opracowywania dokumentów, czy projektów przez władzę miejską (Loda, Puttilli 2022; FL2; FL5). Istotne jest także prowadzenie regularnych konsultacji działań władz miejskich z ekspertami z lokalnych uczelni. Dzięki temu możliwa jest długofalowa współpraca, z której mogą czerpać korzyści zarówno władze Florencji podczas podejmowania decyzji, jak i pracownicy uczelni. W podobny sposób działa także dialog z przedsiębiorcami z historycznego centrum miasta. Dla porównania można wskazać przykład Krakowa, gdzie od lat wiele się mówi o współpracy miasta z uczelniami i przedsiębiorcami, lecz w praktyce jest ona doraźna i fragmentaryczna, zależna od chwilowych potrzeb urzędników i zazwyczaj oparta na sieci prywatnych kontaktów międzyludzkich. W trakcie pandemii wydawało się, że dialog i kooperacja między władzami miejskimi Krakowa a różnymi interesariuszami ulegną poprawie, jednakże okazało się, że były to działania pozorowane i analizując lata 2020–2022, można powiedzieć, że w tej kwestii w porównaniu z czasami przedpandemicznymi niewiele się zmieniło.

Literatura

- Acuto M., 2020, *COVID-19: Lessons for an urban(izing) world*, *One Earth* 2(4), 317–319.
- Bandarin F., Van Oers R., 2012, *The historic urban landscape: Managing heritage in an urban century*, John Wiley & Sons, London.
- Baum T., Hai N.T.T., 2020, *Hospitality, tourism, human rights and the impact of COVID-19*, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(7), 2397–2407.
- Butler R. W., Dodds R., 2022, *Overcoming overtourism: A review of failure*, *Tourism Review*, 77(1), 35–53.
- Capocchi A., Vallone C., Pierotti M., Amaduzzi A., 2019, *Overtourism: A literature review to assess implications and future perspectives*, *Sustainability*, 11(12), 3303.
- Clark E., 2005, *The order and simplicity of gentrification: A political challenge*, [w:] R. Atkinson (red.), *Gentrification in a global context: The new urban colonialism*, Routledge, London, 261–269.
- Cocola-Gant A., 2019, *Gentrification and displacement: Urban inequality in cities of late capitalism*, [w:] T. Schwanen (red.), *Handbook of urban geography*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 297–310.
- Comune di Firenze, 2022, *The management plan of the historic Centre of Florence*, Comune di Firenze, Firenze.
- Czachor R., 2019, *Koncepcja urban resilience. Założenia, treść, możliwości implementacji*, *Społeczności Lokalne. Studia Interdyscyplinarne*, 3, 127–148.

- Dastgerdi A.S., De Luca G., Francini C., 2021, *Reforming housing policies for the sustainability of historic cities in the post-covid time: Insights from the atlas world heritage*, Sustainability, 13, 174.
- Deklaracja Amsterdamska, Amsterdam 1975*, 2015, [w:] B. Szmygin (red.), *Vademecum konserwatora zabytków*, PKN ICOMOS, Warszawa, 55–60.
- De Luca G., Shirvani A., Dastgerdi A., Francini C., Liberatore G., 2020, *Sustainable cultural heritage planning and management of overtourism in art cities: Lessons from Atlas World Heritage*, Sustainability, 12(9), 3929.
- Derek M., 2013, *Turystyka poza utartym szlakiem – nowy model turystyki miejskiej*, Turystyka Kulturowa, 9, 5–17.
- Diaz-Parra I., Jover J., 2021, *Overtourism, place alienation and the right to the city: Insights from the historic centre of Seville, Spain*, Journal of Sustainable Tourism, 29(2–3), 158–175.
- Dodds R., Butler R., 2019, *The phenomena of overtourism: A review*, International Journal of Tourism Cities, 5(4), 519–528.
- Francini C., Bocchio C., Ippolito V., Marin M., 2016, *The Management Plan of the Historic Centre of Florence*, UNESCO World Heritage, Florence.
- Florida R., 2003, *Cities and the creative class*, City & Community, 2(1), 3–19.
- Frago L., 2021, *Impact of COVID-19 pandemic on retail structure in Barcelona: From tourism-phobia to the desertification of city center*, Sustainability, 13(15), 8215.
- Goodwin H., 2017, *The challenge of overtourism*, Responsible Tourism Partnership, 4, 1–19.
- Gotham K.F., 2010, *Tourism gentrification: The case of new Orleans' vieux carre (French Quarter)*, [w:] J. Brown-Saracino (red.), *The gentrification debates*, Routledge, London, 145–165.
- Jokilehto J., 2017, *A history of architectural conservation*, Routledge, London.
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Paryż 1972*, 2015, [w:] B. Szmygin (red.), *Vademecum konserwatora zabytków*, PKN ICOMOS, Warszawa, 45–55.
- Kowalczyk-Anioł J., Grochowicz M., Pawlusiński R., 2021, *How a tourism city responds to COVID-19: A CEE perspective (Kraków case study)*, Sustainability, 13(14), 7914.
- Liberatore G., Biagioni P., Ciappei C., Francini C., 2023, *Dealing with uncertainty, from overtourism to overcapacity: A decision support model for art cities: the case of UNESCO WHCC of Florence*, Current Issues in Tourism, 26 (7), 1067–1081.
- Loda M., Bonati S., Puttilli M., 2020, *History to eat: The foodification of the historic centre of Florence*, Cities, 103, 102746.
- Loda M., Puttilli M., 2022, *History (still) to eat. L'impatto della pandemia sul settore della ristorazione nel centro storico di Firenze*, Rivista Geografica Italiana, 4, <https://doi.org/10.3280/rgioa4-2022oa14992> (dostęp: 10.09.2023).
- Melotti M., 2018, *Florence: Tourism, heritage and consumption*, [w:] M. Kozak, N. Kozak (red.), *Tourist behavior: An experiential perspective*, Springer, Cham, 97–109.
- Murzyn-Kupisz M., 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków.
- Murzyn-Kupisz M., 2015, *Spoleczno-ekonomiczne uwarunkowania zarzadzania obszarami historycznych srodmiest wpisanyymi na liste UNESCO oraz mozliwosci finansowania prac konserwatorskich na ich terenie*, [w:] B. Szmygin (red.), *Wybrane zagadnienia zarzadzania dobrami UNESCO w Polsce*, ICOMOS Polska, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin, 127–146.

- Nieuwland S., van Melik R., 2020, *Regulating Airbnb: How cities deal with perceived negative externalities of short-term rentals*, *Current Issues in Tourism*, 23(7), 811–825.
- Paris M., Ying F., 2021, *Toward a new normality in Via Paolo Sarpi (Milan, Italy)? Social behaviors and spatial transitions during and after the lockdown*, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 31(1–4), 305–324.
- Pawlusiński R., Mróz K., Grochowicz M., 2020, *Rozwój gospodarki nocnej w miastach historycznych – aspekty przestrzenne i funkcjonalne. Przykład krakowskiej dzielnicy Kazimierz*, *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 33(5), 55–69.
- Porębska A., Barnaś K., Dendura B., Kania O., Łukasik M., Rogulska A. i in., 2021, *Lockdown in a Disneyfied city: Kraków Old Town and the first wave of the Covid-19 pandemic*, *Urban Design International*, 26(4), 315–331.
- Prayag G., 2020, *Time for reset? COVID-19 and tourism resilience*, *Tourism Review International*, 24(2–3), 179–184.
- Purchla J. (red.), 2008, *Florencja i Kraków wobec dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Sassen S., Kourtit K., 2021, *A Post-Corona perspective for smart cities: ‘Should I stay, or should I go?’*, *Sustainability*, 13(17), 9988.
- Searle A., Turnbull J., Lorimer J., 2021, *After the anthropause: Lockdown lessons for more-than-human geographies*, *The Geographical Journal*, 187(1), 69–77.
- Seijas A., Gelders M.M., 2021, *Governing the night-time city: The rise of night mayors as a new form of urban governance after dark*, *Urban Studies*, 58(2), 316–334.
- Szmygin B., 2016, *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO. Charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin.
- Szromek A.R., Kruczek Z., Walas B., 2019, *The attitude of tourist destination residents towards the effects of overtourism — Kraków case study*, *Sustainability*, 12(1), 228.
- Tarsi E., Carta M., 2021, *The landscape of tourism beyond COVID-19: Perspectives for a resilient Florence*, *Ri Vista-Ricerche Per La Progettazione Del Paesaggio*, 1, 84–99.
- Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, Paryż 2011*, 2015, [w:] B. Szmygin (red.), *Vademecum konserwatora zabytków*, PKN ICOMOS, Warszawa, 183–190.
- Zukin S., 1987, *Gentrification: Culture and capital in the urban core*, *Annual Review of Sociology*, 13, 129–147.

Strony internetowe

- Airbnb, <https://www.airbnb.pl/help/article/1229/florencja> (dostęp: 25.09.2022).
- Airdna, <https://www.airdna.co/> (dostęp: 10.10.2022).
- Centri storici: le città d’arte a caccia della svolta, Nove da Firenze, <https://www.nove.firenze.it/centri-storici.htm>, dostęp (dostęp : 12.01.2023).
- BBC, 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-52687448> (dostęp: 24.09.2022).
- Feel Florence, <https://www.feelflorence.it/en/node/11039> (dostęp: 15.09.2022).
- Florence with guide, <https://www.florencewithguide.com/blog/florence-and-tourism-in-covid-time/> (dostęp: 25.09.2022).

- Firenze CityPass, <https://www.firenzepass.com/> (dostęp: 26.09.2022).
- Historic Centre of Florence, <https://whc.unesco.org/en/list/174> (dostęp: 20.10.2022).
- La Nazione, <https://www.lanazione.it/firenze/cronaca/ristoranti-pizzerie-centro-storico-9dd6ccc4> (dostęp: 2.10.2022).
- Piano di prevenzione e controllo per una Movidà Sostenibile*, 2021, Uchwała Rady Miasta nr 269/2021, <https://www.comune.fi.it> (dostęp: 3.10.2022).
- Studying in Florence: a classroom with a view, 2018, <https://www.theflorentine.net/2018/09/11/studying-in-florence-a-classroom-with-a-view/> (dostęp: 3.10.2022).
- Ufficio Centro Storico UNESCO del Comune di Firenze, https://www.firenzepatrimoniomondiale.it/wp-content/uploads/2022/12/A4_ENG_WEB_PagAff.pdf (dostęp: 3.10.2022).
- Urban Access Regulations in Europe, <https://urbanaccessregulations.eu/countries-main-menu-147/italy-mainmenu-81/toscana-tuscany/firenze-florence-ar> (dostęp: 10.10.2022).
- Statista, <https://www.statista.com/> (dostęp: 10.10.2022).
- Wonderful Copenhagen: „The end of Tourism as we know it”*, 2017, <https://destinationthink.com/blog/copenhagen-end-of-tourism-4-year-destination-strategy/> (dostęp: 10.10.2022).
- World Heritage Convention, <https://whc.unesco.org/en/list/174/> (dostęp: 10.10.2022).
- World Heritage Committee, <https://whc.unesco.org/en/committee/> (dostęp: 20.10.2022).

Marek Grochowicz
Obserwatorium Polityki Miejskiej
Instytut Rozwoju Miast i Regionów
mgrochowicz@irmir.pl
ORCID: 0000-0002-5766-3847